

11003007
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П. ДРАГОМАНОВА

СИСТЕМА І СТРУКТУРА

СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ:

ПАМ'ЯТІ АКАДЕМІКА Л.А. БУЛАХОВСЬКОГО

Збірник наукових праць

НАЦІОНАЛЬНА
ПАРЛАМЕНТСЬКА
БІБЛІОТЕКА
УКРАЇНИ

КИЇВ
ЗНАННЯ УКРАЇНИ
2006

29086884
115
115

Обов'язковий примірник

Редакційна колегія:

В.І. Гончаров, канд. філол. наук, професор (відповідальний редактор);
А.М. Григораш, канд. філол. наук, доцент (відповідальний секретар);
М.Я. Брицин, докт. філол. наук, професор;
Л.П. Іванова, докт. філол. наук, професор;
Ф.О. Нікітіна, докт. філол. наук, професор;
Н.І. Озерова, докт. філол. наук, професор;
М.Я. Плющ, докт. філол. наук, професор;
О.О. Тараненко, докт. філол. наук, професор;
Л.С. Віннічук, канд. педагог. наук, доцент;
О.І. Дашенко, канд. філол. наук, доцент;
М.П. Дворжецька, канд. філол. наук, професор;
Т.І. Плужнікова, канд. філол. наук, доцент;
Т.В. Слободянюк, канд. філол. наук, доцент;
М.М. Тягунова, канд. філол. наук, доцент;
Н.В. Хруцька, канд. філол. наук, доцент.

Рецензенти:

Н.Л. Іваницька, докт. філол. наук, професор;
Є.А. Карпіловська, докт. філол. наук;
Т.Ю. Ковалевська, докт. філол. наук;
Л.М. Полюга, докт. філол. наук, професор;
О.А. Сербенська, докт. філол. наук, професор.

С40 Система і структура східнослов'янських мов: Пам'яті академіка Л.А. Булаховського: Зб. наук. праць (Редкол.: В.І. Гончаров (відп. ред.) та ін. — К.: Знання України, 2006. — 316 с. Бібліогр. в кінці ст. — Укр., рос.
ISBN 966-7201-26-0

У збірнику вміщено наукові праці докторантів, аспірантів, професорсько-викладацького складу мовознавчих кафедр Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова та інших вузів України з актуальних проблем східнослов'янського мовознавства. Тематика статей охоплює питання граматичної будови і лексичного складу східнослов'янських мов, етимології і словотвору, історії і взаємодії мов, культурології і стилістики. Об'єктом лінгвістичного аналізу виступають структурні одиниці різних рівнів мовної системи. У полі зору мовознавців питання фонетики, морфології, синтаксису, лексикології, термінології та лексикографії.

Для викладачів, аспірантів, студентів філологічних факультетів, учителів української та російської мов середніх шкіл та гімназій.

ББК 81.2я43

ISBN 966-7201-26-0

© Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова, 2006
© Автори статей, 2006

ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. — К.: Наук. думка, 1988. — 256 с.
2. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. 7-е изд. — М., 1956. — 510 с.
3. Кирилович Е. Заметки о значении слова // Кирилович Е. Очерки по лингвистике. — М.: Изд-во иностр. лит., 1962. — С. 237-250.
4. Маслов Ю.С. Очерки по аспектологии. — Изд. Лен. ун-та, 1984. — 312 с.
5. Серебренников Б.А. Категории времени и вида в чинно-угорских языках пермской и волжской групп. — М., 1960. — 28 с.
6. Якобсон Р.О. Шифтеры, глагольные категории и русский глагол. — В кн.: Принципы типологического анализа языков различного строя. — М., 1972. — 101 с.
7. СУМ Словник української мови: В 11-томах. — К.: Наукова думка, 1970-1980.

Л.М. Скриник

СИНТАКСИС І СЕМАНТИКА ВСТАВЛЕНИХ КОНСТРУКЦІЙ

У структурі речення сучасної української літературної мови представлені одиниці, що містять «додаткові, побіжні повідомлення, зауваження, які переривають основне висловлення за допомогою інтонації вставленості [1, с.89; 2, с.378; 3, с.231; 4, с.198]». Вони дістали в українській лінгвістиці назву вставлених, і залежно від своєї форми поділяються на вставлені слова, словосполучення і речення. Як видно з наведеного визначення, основним формальним критерієм виокремлення вставлених одиниць є їхня інтонація, іноді поряд з нею використовуються сполучники і сполучні слова. До їхніх семантичних ознак в лінгвістиці відносять здатність передавати додаткові, побіжні повідомлення, зауваження до логічного змісту всього речення або до його окремого члена, вони «є побіжними зауваженнями, асоціативними висловленнями, оцінками, виявами ставлення до явищ, експресії [1, с.89; 2, с.378; 3, с.231; 4, с.198]». Як видно, наведені діакритичні ознаки вставленості не дають чіткого протиставлення вставлених і вставних конструкцій, приєднувальних і навіть відокремлених. (Пор. Приєднувальна одиниця «передає додаткове повідомлення, зауваження, пояснення [1, с.523]». — відокремлені «напівпредикативні одиниці передають додаткове до основного повідомлення [1, с. 79]», «пояснювальні (уточнювальні) відокремлені члени... вступають в односторонній зв'язок із пояснювальним словом, уточнюючи, конкретизуючи його зміст» [1, с. 79]», «вставні слова, словосполучення і речення — мовні одиниці, що виявляють ставлення мовця до висловлюваної ним думки (отже, інформаційно другорядні щодо змісту речення — Л.С.) і передають різні модальні значення [1, с. 89]». Загальною формальною рисою цих утворень, що також зближує їх із вставленими одиницями, є вказівка на їхнє інтонаційне виділення, швидкий темп висловлювання).

Це змушує або визнати всі згадані одиниці компонентами, різновидами одного семантико-синтаксичного класу, або ж піти шляхом пошуку розрізнявальних рис їхньої семантики.

На нашу думку, продуктивним є другий напрямок, про що свідчить не тільки історія граматичної думки, спрямована на категорійне протиставлення явищ відокремлення, приєднання, вставності і вставленості, [5, с.44; 6, с. 105; 7, с.184] але й дані інших мов, наприклад, англійської, у якій відокремлюються тільки ті означальні речення і звороти, які стоять при автосемантичних іменниках, а тому виконують не функцію уточнення, а функцію повідомлення додаткової інформації.

Pop. *The children who live in that house are my son's friends.*

In the street I met some children, who showed me the way to the station.

У цій статті пошук розбіжностей між синтаксичними одиницями, що відокремлюються, буде спиратися, у першу чергу, на аналіз властивостей вставлених конструкцій, оскільки вони в лінгвістичному плані найменш вивчені — хоча наявність вставлених компонентів у реченні була зафіксована в граматичних працях досить давно,[8] їхня характеристика, як правило, обмежується загальним положенням про те, що вставлені конструкції виконують функцію додаткового повідомлення.

Оскільки характеристика «додаткове повідомлення» є занадто загальною, а тому може бути застосована до дуже широкого кола мовних явищ, спробуємо диференціювати поняття «інформаційна додатковість» і виділити на основі цього ті різновиди додаткової інформації, які релевантні для смислової ідентифікації вставлених конструкцій.

У лінгвістичній літературі поняття *додаткова інформація* нерідко ототожнюється з поняттям *менш важлива інформація*, *другорядна інформація*. Хоча певна відповідність між протиставленням *головне* — *додаткове і важливе* — *менш важливе* наявна, вони не тотожні, оскільки додаткова інформація може бути важливою, її оцінка за критерієм важливості для мовця і одержувача інформації може не збігатися [9, с. 36-37]. Тому інтерпретація додатковості інформації крізь призму її важливості без уведення додаткових (а саме — лінгвістичних) критеріїв визначення важливості втрачає будь-який сенс: такий підхід веде до пошуків відповіді на запитання, що для мовця або слухача в їхньому бутті є важливим чи не важливим. Зближення понять *додаткова інформація* і *менш важлива інформація* припустима лише за умови їхнього лінгвістичного визначення. Зокрема, плідним видається підхід інтерпретації важливості і додатковості інформації в тексті, розроблений Т. А. ван Дейком, який зазначав: «Хоча в реченні може йтися про предмети і властивості найрізноманітніші, лише деякі з них важливі для подальшого розвитку розмови чи тексту. Тому ті елементи інформації, які не включаються в пресуппозицію для подальшого тексту, можуть бути названі "допоміжними", вони не є необхідними або суттєвими елементами текстової послідовності [10, с. 320]».

Отже, інформаційна додатковість чи менша важливість, властива вставленим, вставним, приєднувальним і, очевидно, деяким відокремленим конструкціям, за Т.А. ван Дейком, може інтерпретуватися як така, яка не одержує в подальшому текстового розвитку, хоча це не виключає визнання її важливості мовцем чи слухачем. Цей аспект дослідження, на нашу думку, є певним кроком уперед до інтерпретації досліджувальних явищ, однак він без додаткового вивчення ролі різних виокремлених конструкцій у формуванні подальшого тексту не дає надійних критеріїв для протиставлення одиниць, що відокремлюються в реченні.

Розгляд додаткової інформації, що її виражають вставлені конструкції, в контексті текстоутворення і принципів побудови речення, змушує звернутися до способів розв'язання протиріччя між нелінійністю, об'ємністю смислу і його лінійним представленням у писемній мові. Хоча, як зазначає Т.А. ван Дейк, у певному сенсі вся інформація, що міститься у висловлюванні, важлива, її об'ємність і різноманітність долається тим, що «під час вимовлення речень або частин речень відбувається вибір тих об'єктів (розмови), які мовець вважає найважливішими для слухача [10, с. 319]». Інакше кажучи, мовець здійснює процедуру лінійного пакування об'ємної за своєю суттю інформації про навколишню дійсність. Ця процедура полягає в граматичному оформленні ре-

чення — розподілі елементів його смислу між підметом, присудком, другорядними членами. Однак крім цього способу в мовах існують й інші стратегії розміщення інформації, які мають забезпечити можливість пакувальної операції «не тільки узгоджувати породжуване повідомлення з попереднім текстом, але й одночасно мовби відстежувати текст з точки зору зручності сприйняття слухачем [11, с. 351]» і додамо — зрозумілості його для слухача, а також придатності тієї чи іншої форми розгортання інформації в реченні для продовження тексту.

До таких пакувальних категорій імен У. Чейф відносить топик, дане/нове, фокус контрасту, визначеність, підмет тощо [12, с. 278-281]. Я.Г. Тестелець, зазначає, що найчастіше в сучасному мовознавстві для розкриття комунікативної стратегії речення залучаються категорії тема/рема, дане/нове, контрастивність і зіставне виділення, варіфікація, емфаза, топик, фокус емпатії [13, с. 437]. Останнім часом поряд із названим підходом спостерігаються спроби «ешелонувати компоненти смислу відповідно до ступеня їхньої комунікативної значущості [14, с.343]» або ж визначати ступінь важливості інформації у висловленні [15, с. 31-37].

Зазначені пошуки способів опису комунікативної стратегії речення послужили підставою для висунення гіпотези, щодо пакувальних категорій, що є універсальними засобами організації смислу в реченні, належить не тільки тема і рема, але й основна і додаткова інформація [16, с. 5; 17].

Зрозуміло, що зазначена інтерпретація релевантна для інтерпретації вставлених конструкцій та суміжних з ними явищ, оскільки в їхній смисловій характеристиці загальним місцем є вказівка на додатковість інформації, що вони містять.

Хоча в описі вставлених конструкцій переважає зближення понять *додаткова інформація* і *неважлива інформація*, їхній аналіз змушує ці категорії диференціювати.

Дійсно, щодо комунікативної перспективи організації речення інформація, яку містить вставлена конструкція, є додатковою і в цьому смислі неважливою, другорядною. Однак цього не можна сказати про її сприйняття мовцем, який надає їй такого важливого значення, що змушений вдаватися до операції вставлення її в чужорідний комунікативно-інформаційний блок. Отже, якщо з погляду стратегії формування окремого речення інформація вставлених конструкцій другорядна, то з погляду намірів мовця, пов'язаних із намаганням забезпечити більшу точність інформації, її більшу зрозумілість для адресата чи, нарешті, закласти основу для подальшого розгортання тексту, вона є важливою.

Як показує аналіз вставлених конструкцій, за їхньої допомоги інформація, важлива для мовця, здобуває властивості ставати центром зосередження уваги адресата. Це пов'язане з тим, що вставлені конструкції, насамперед за допомогою інтонації, набувають виразних ознак реми: вони містять нову, відносно вихідної, інформацію і виділяються інтонаційно. Рематична ж позиція, що є загальноприйнятим спільним місцем у дослідженнях з актуального членування, є точкою посиленої уваги у висловленні.

Отже, у семантичній характеристиці вставлених конструкцій можна виділити такі ознаки: додатковість інформації щодо модально-комунікативної спрямованості речення, її важливість для мовця, виразна рематична маркованість. Спробуємо здійснити наступний крок щодо семантичної інтерпретації вставлених конструкцій, зосередивши увагу на першій із названих рис цих мовних одиниць — відмінності інформації, що вони виражають, від інформації, яку передає речення.

Як уже зазначалося, додатковість інформації, притаманна вставленим конструкціям, визначається лише в площині модально-комунікативного спрямування висловлення. Поза цією основою спроби розподілу інформації на основну і додаткову в межах лінгвістики втрачають будь-який сенс.

Констатуючи відмінність у модально-комунікативному плані інформації, властивій вставленим конструкціям, спробуємо відповісти на запитання, в чому ця відмінність полягає, або ж яка модально-комунікативна рамка властива диктальній стороні інформації, що її виражають вставлені конструкції. Постановка другого з названих запитань базується на тому факті, що всі вставлені одиниці, незалежно від того, чи це окреме слово, чи словосполучення, чи речення, в семантичному плані є предикатними одиницями. У випадках семантичної інтерпретації вставлених слів і словосполучень вони одержують форму предикатних виразів, послідовно спостерігається можливість їхнього співвіднесення з реченнєвими утвореннями. Імпліцитні компоненти при цьому віднаходяться або з контексту, або ж з самого речення, в яке конструкція вставлена. Проілюструємо це положення на матеріалі текстів офіційно-ділового стилю: *«Квота імміграції формується за категоріями емігрантів за регіональним принципом (з урахуванням поточної демографічної ситуації)»* [19, кн.І, с. 487]. — *[Квота імміграції формується] з урахуванням поточної демографічної ситуації; Табличка 7.5.1 поширює дію знака на вантажні автомобілі (у тому числі з причепом* [19, кн.І, с. 462]. — *[Табличка 7.5.1 поширює дію знака також на вантажні автомобілі] з причепом; Перевірка навиків керування проводиться на спеціальному майданчику з нанесеними габаритними елементами («вісімка», «коридор», «коло», «дошка», «змійка», «вісімка»)* [20, кн.ІІ, ч.1, с. 60]. — *До габаритних елементів належать («вісімка», «коридор», «коло», «дошка», «змійка», «вісімка») = [Перевірка навиків керування проводиться на спеціальному майданчику з нанесеними габаритними елементами] «вісімка», «коридор», «коло», «дошка», «змійка»*. Як видно з останнього прикладу семантичної інтерпретації вставлених слів, вставлені одиниці можуть демонструвати співвіднесеність з різними реченнєвими утвореннями. Отже, предикатно-аргументна семантична структура вставлених одиниць є характерною ознакою цього синтаксичного явища, а тому має враховуватися у формуванні його визначення, а також може бути основою для семантико-синтаксичної класифікації.

Вище зазначалося, що вставлені одиниці демонструють ознаки реми — вони несуть додаткову нову інформацію. Якщо ж згадати зроблене нами спостереження, що семантично всі вставлені одиниці є предикатно-аргументними утвореннями, то ми можемо констатувати, що вони демонструють специфічний різновид реми — ремою виступає не якийсь окремих член речення, а ціле реченнєво-співвідносне утворення, щодо якого все основне речення чи певний його член перебувають у тематичній позиції. Ця властивість вставлених конструкцій зумовлює і специфіку їхнього інтонаційного оформлення — вимову без внутрішнього інтонаційного поділу на тему і рему.

Пошук спільної модально-комунікативної рамки для предикатної диктальної частини, що експліцитно чи імпліцитно представлена в аналізованих конструкціях, спирається на ідеї і підходи В.М. Бріцина [18]. Узагальнення фактичного матеріалу, а також відзначена вище характеристика інформації, закладеної у вставлених конструкціях, дозволяє визначити її у вигляді пресуппозицій *Я звертаю увагу на те, що... , Я уточнюю, що, Я пояснюю, що, Я роз'яснюю, що.*

Такі пресуппозиції відрізняють у комунікативно-модальному плані диктум вставленої конструкції від диктуму речення, який, як правило, включається в комунікативно-модальну рамку, що будується на основі відображення чут-

тевої або ментальної діяльності мовця: *Я відчуваю (бачу) / знаю, думаю, вважаю тощо, що...*

Запропоновані моделі комунікативно-модального прочитання інформації, вираженої вставленими конструкціями, знаходять своє підтвердження й на формально-граматичному рівні.

Зокрема, вставлені одиниці, що допускають семантичне прочитання, за допомогою модально-комунікативної пресуппозиції. *Я звертаю увагу на те, що*, яка містить у собі семантику імперативності, корелюють із конструкціями, які виконують функцію навігатора по гіпертексту або позначають джерело повідомлення. Ці конструкції нерідко оформляються за допомогою дієслів у наказовому способі. Наприклад: *Державною мовою в Україні є українська мова.*

Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України.

В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України.

Держава сприяє вивченню мов міжнародного спілкування.

Застосування мов в Україні гарантується конституцією України та визначається законом.

(Офіційне тлумачення положень статті 10 див. в Рішенні Конституційного Суду №10 — рп/99 (v010p710-99) від 14.12.99) [21, Ст. 10].

Таким чином, розгляд семантичних і формальних властивостей вставлених конструкцій дозволяє дати їм таке загальне визначення: вставлені конструкції — це одиниці, що передають додаткову інформацію, відмінну від модально-комунікативного плану речення, яка є важливою для мовця, займають рематичну позицію щодо всього речення, куди вони вставляються, і мають інтонацію вставленості.

Наведене визначення може конкретизуватися стосовно того чи іншого різновиду вставлених конструкцій. Однак із найзагальніших ознак цього мовного феномену, до яких належить зокрема відмінність його модально-комунікативної рамки від рамки всього речення, предикатний характер, рематична позиція, інтонація виявляються достатньо для відмежування явищ вставленості від суміжних мовних категорій.

Зокрема, вставлені одиниці протиставляються відокремленим членам речення за ознакою відсутності в останніх комунікативно-модальної рамки *я звертаю увагу на те, що...*, їхня відмінність від вставних конструкцій полягає в тому, що інформація вставних одиниць пов'язана лише з експлікацією чи уточненням комунікативно-модальної рамки речення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Українська мова. Енциклопедія. — К., 2004.
2. Сливко І.І. та інші. Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання. — К., 1994. — 870 с.
3. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / За заг. ред. І.К.Білодіда. — К., 1972.
4. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Грищенко А.П. Граматика української мови. — К., 1982.
5. Ш. Балли Общая лингвистика и вопросы французского языка. — М., 2001.
6. Валгина Н.С. Современный русский язык. Пунктуация. — М., 1989. — 175 с.
7. Шапиро А.Б. Современный русский язык. Пунктуация. — М., 1977. — 296 с.
8. Востоков А.Х. Русская грамматика. — СПб., 1835.
9. Горсуева И.Г. Интонация и смысл высказывания. — М., 1979.
10. Ван Дейк Т.А. Вопросы прагматики текста // Новое в зарубежной лингвистике. — Вып. 8. — М., 1978.
11. Бергельсон М.Б., Кибрик А.Е. Прагматический «принцип Приоритета» и его отражение в грамматике языка // Известия АН СССР. Серия литературы и языка. Т. 44. - №4. — 1981.

12. Чейф У. Данное, контрастивность, определенность, подлежащее, топики и точка зрения // Новое в зарубежной лингвистике. — Вып. 11. — М., 1982.
13. Тестелец Я.Г. Введение в общий синтаксис. — М., 2001.
14. Бергельсон М.Б., Кибрик А.Е. Прагматический «принцип Приоритета» и его отражение в грамматике языка // Известия АН СССР. Серия литературы и языка. Т. 44. — №4. — 1981.
15. Торсуева И.Г. Интонация и смысл высказывания. — М., 1979.
16. Гавриленко И.И. Дополнительная информация в научных текстах: семантические, синтаксические и просодические особенности: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — М., 2005. — 26 с.
17. Хеллидей М.А.К. Место «функциональной перспективы предложения» (ФПП) в системе лингвистического описания // Новое в зарубежной лингвистике. — Вып. 8. — М., 1978.
18. Брицин В.М. Модальна граматика дискурсу як один із напрямів семантико-синтаксичних досліджень // Мовознавство. — №2-3. — 2006. — С. 101-110.
19. Довідник працівника міліції. — К., 2004. кн. I — 584 с.
20. Довідник працівника міліції. — К., 2004. кн. II, ч. 1 — 960 с.
21. Конституція України. Відомості Верховної Ради (ВВР), 1996, №30, ст. 141.

М.М. Тарасова

СРЕДСТВА ВЫРАЖЕНИЕ АВТОРСКОЙ ПОЗИЦИИ В ПУБЛИЦИСТИЧЕСКИХ ТЕКСТАХ

Категория модальности в последние годы стала объектом пристального внимания лингвистов. Нарастающий интерес к данной проблеме вполне закономерен. Он обусловлен наметившейся в современном языкознании тенденцией исследования языковой природы данной категории, состава ее частных значений.

Модальность является предметом изучения различных наук — философии, логики, языкознания. Понятие «модальность» восходит к формальной классической логике, откуда лингвистика заимствовала классификацию суждений на ассерторические (суждения о действительности), проблематические (суждения о возможности), аподиктические (суждения о необходимости), а, кроме того, на суждения достоверные и вероятные. Модальность (лат. *modus* 'мера, способ') — это явно или неявно выраженная в суждении дополнительная информация о характере зависимости между реальными явлениями, логическом статусе суждения, оценочных, регулятивных, временных и других его характеристиках. Модальными можно считать все суждения, выражающие живые законы науки [8, с. 273].

Лингвистический статус данной категории и ее соотношенность с различными уровнями языка представляет собой большой интерес для современного языкознания. И хотя большинство отечественных и зарубежных лингвистов признают исключительно важное значение категории модальности для образования предложения, сущность этой категории остается далеко не ясной.

Обратимся к определениям модальности, существующим в авторитетных лингвистических изданиях. В «Русской грамматике» (1980) указывается, что «термин «модальность» в языкознании многозначен: им называются разные явления, объединенные тем признаком, что все они так или иначе — грамматически, лексически, интонационно — выражают отношение говорящего к сообщаемому или сообщаемого к действительности» [7, с. 214]. В данном случае четко очерчивается сущность термина «модальность», которая заключается в выражении отношения говорящего к сообщаемому или сообщаемого к действительности.

Н.Ю. Шведова разграничивает, по меньшей мере, четыре круга явлений, которые относятся к сфере модальности: